

Automaton — Két keresztény szerző a földszülöttekről

Boreczky Katalin

Mivel bizonyos állatok, elsősorban rovarok létrejöttét nem tudták megmagyarázni, az ókorban számos olyan elképzelés terjedt el, amely szerint egyes élőlények önmaguktól születnek valamilyen élettelen anyagból, anélkül, hogy fajtájuk hímje és nősténye szexuális kapcsolatba lépett volna egymással.¹

A sárból Aristotelés szerint (*Historia Animalium* 69a 10–27; 570a 16–23) például a gilisztákhoz hasonló angolna vagy hal, Egyiptomban pedig Plinius és Isidorus szerint egér születik (*Naturalis Historia* IX,179 és *Origines* XII,3,1). A békáról (Ovidius, *Metamorphoses* XV,375; Sextus Empiricus, *Hypotheseis* 1,41) is azt gondolták, hogy a sárból támad szülők nélkül, a tücsök (Plutarchos, *Moralia* 637b; Isidorus, *Etymologiae* 12,8) pedig egyesek szerint harmatból, mások szerint magából a földből jön létre.² Plinius bizonyos Tírynsben élő kígyókról tartja ugyanezt (*Nat. Hist.* VIII,229).

A klasszikus ókorban e hiedelmek közül az az elképzelés tett szert a legnagyobb népszerűsége, miszerint a föld embereket is képes teremni. Egyes természetfilozófusok az egész emberiség eredetét is ezzel magyarázták, de bizonyos távoli népekről, mint a szkítákról (Hérodotos IV,109) vagy az indiaiakról (Nonnos, *Dionysiaca* XXXVI,160), sőt néhány görög városállam, mint Athén vagy Théba lakóiról is meséltek hasonlót. A Kr. e. IV. században az athéni szónokok honfitársaik kiválóságát, a többi hellénnel szembeni erkölcsi-politikai felsőbbrendűségét bizonyítandó előszeretettel emlegették a földszülöttség, az úgynevezett *autochthonia* hagyományát.

Dolgozatomban Lactantius *Divinae institutiones*, valamint Augustinus *De civitate Dei* című művének néhány szöveghelyét vizsgálom abból a szempontból, miért és hogyan idézik fel a spontán születés, különösen pedig a földből születés pogány elképzelését, s hogyan viszonyulnak hozzá az új vallás, a kereszténység nézőpontjából. Mint látni fogjuk, mindkét szerző hozzáállását pogány neveltetésük és műveltségük alapvetően befolyásolja.

Lactantius megtérése előtt retorikatanárként dolgozott (Hieronimus, *De viris illustribus* 80), ezért a későbbi Ágostonnal ellentétben mindenekelőtt tanító és apologeta, csak másodsorban elméleti filozófus. Ennélfogva gondolkodásmódja nem

¹ Eugene S. MCCARTNEY: „Spontaneous Generation and Kindred Notions in Antiquity”, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* LI (1920) 101–115 (101–102).

² PATAKI Elvira: *Tettix. A tücsök mint szakrális-poétikai szimbólum az ókori görög irodalomban*. Szent István Társulat, Budapest 2013. 28.

csak következetes és racionális,³ de erősen törekszik arra is, hogy az új tanítást egyszerű és közérthető módon ismertesse meg mind a művelt pogányokkal, mind pedig a mindkét kultúrában műveletlen, nemrég betért hívő keresztényekkel.⁴

Arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy a korra az erősödő keresztényüldözés mellett alapvetően a régi pogány és az új egyistenhívő gondolkodásmód jóllehet békétlen, mégis vitathatatlan egymás mellett élése és bizonyos fokú szinkretizmus jellemző.⁵ Talán ezzel is magyarázható, hogy Lactantius szívesen nyúl vissza pogány elképzelésekhez, klasszikus auctoroktól vett idézetekhez, amelyeket emberi tanúságtételeknek (*testimonia humana*, *Div. inst.* V,4) nevez, és amelyeket a maga módján próbál összeegyeztetni a keresztény tanítással.⁶

Lactantius felfogása szerint a keresztény igazság, az Isten igazsága az egyetlen valódi, egyszerű igazság, amelynek megértéséhez nem kell filozófusnak lenni.⁷ Ha mindenki keresztény értékek szerint élne, akkor működne csak a világ igazán istennek tetsző módon.⁸

Egyes pogány filozófusokról például kifejezetten az a véleménye, hogy részben rájöttek ugyan az igazságra, de mivel nem azzal a céllal igyekeztek megismerni azt, hogy üdvözüljenek, eltévelyedtek.⁹ A pogány filozófia hamis voltát nem csak az bizonyítja, hogy az egyes filozófusok nézetei eltérnek egymástól, hanem az is, hogy a pogányok a vallást és a filozófiát külön tudták választani.¹⁰

Lactantius egyik vizsgálendő szöveghelye éppen abban a fejezetben található, amelyben a szerző különböző pogány filozófiai iskolák elképzeléseit igyekszik cáfolni.

Errant igitur, qui vel omnia sua sponte nata esse dixerunt vel minutis seminibus conglobatis, quoniam tanta res, tam ornata, tam magna neque fieri, neque disponi et ordinari sine aliquo prudentissimo auctore potuit (...) Erravit ergo Democritus, qui vermiculorum modo putavit effusos esse de terra nullo auctore, nulla ratione.¹¹

³ Arthur L. FISHER: „Lactantius’ Ideas Relating Christian Truth and Christian Society”, *Journal of the History of Ideas* XLIII (1982) 355–377 (358).

⁴ KENDEFFY Gábor: *Mire jó a rossz? — Lactantius teológiája*. Kairosz, Budapest 2006. 197–200.

⁵ ADAMIK Tamás: „Utószó”, in C. Caecilius Firmianus LACTANTIUS: *Az isteni gondviselésről*. Helikon, Budapest 1985. (Prométheus Könyvek VI) 191–206 (195–197).

⁶ KENDEFFY (4. jz.) 198.

⁷ FISHER (3. jz.) 360.

⁸ Luis J. SWIFT: „Lactantius and the Golden Age”, *American Journal of Philology* LXXXIX (1968) 144–156 (152–153).

⁹ FISHER (3. jz.) 362.

¹⁰ Tadeusz MASLOWSKI: „The Opponents of Lactantius [*Inst.* VII,7,7–13]”, *California Studies in Classical Antiquity* VII (1974) 187–213 (189 et passim).

¹¹ „Tévednek tehát, akik vagy azt állították, hogy minden önmagától jött létre, vagy, hogy aprócska magok összeállásából: mivel egy ilyen nagy, ilyen díszes és hatalmas dolog sem létre nem jöhetett, sem szét nem oszthatott, sem el nem rendeződhetett valamely igen bölcs alkotó nélkül... Democritus, aki azt gondolta, hogy az emberek giliszták módjára alkotó és értelem nélkül hánnya ki magából a föld, tehát tévedett.” (*Div. inst.* VII,7. *A tanulmány szerzőjének saját fordítása.*)

A korai görögöknek (és részben a rómaiaknak) az emberi nem kialakulásáról vallott nézeteit igen szépen összefoglalja Censorinus a *De die natali* IV. fejezetében. A következőkben ebből idézem elsősorban a szűkebben vett témámhoz, a földszülöttség képzetéhez kapcsolódó gondolatokat.

Anaximander Milesius videri sibi ex aqua terraque calefactis exortos esse sive pisces seu piscibus simillima animalia; in his homines concrevisse, fetusque ad pubertatem intus retentos, tunc demum ruptis illis viros mulieresque, qui iam se alere possent, processisse. Empedocles autem egregio suo carmine ... tale quiddam confirmat: primo membra singula ex terra quasi praegnate passim edita, deinde coisse et effecisse solidi hominis materiam igni simul et umori permixtam. ... Haec eadem opinio etiam in Parmenide Veliate fuit pauculis exceptis ab Empedocle dissensis. Democrito vero Abderitae ex aqua limoque primum visum esse homines procreatos. Nec longe secus Epicurus: is enim credidit limo calfacto uteros nescio quos radicibus terrae cohaerentes primum increvisse et infantibus ex se editis ingenitum lactis umorem natura ministrante praebuisse, quos ita educatos et adultos genus hominum propagasse. ... Denique etiam vulgo creditum est, ut plerique genealogiae auctores sunt, quarundam gentium, quae ex adventicia stirpe non sint, principes terrigenas esse, ut in Attica et Arcadia Thessaliaque, eosque autochthonas vocitari... Nunc vero eo licentiae poeticae processit libido, ut vix auditu ferenda confingat: post hominum memoriam progeneratis iam gentibus et urbibus conditis homines e terra diversis modis editos, ut in Attica fertur regione Erichthonius ex Vulcani semine humo exortus, et in Colchide vel Boeotia consitis anguis dentibus armati spartoe, e quibus mutua caede inter se necatis pauci superasse traduntur, qui in conditu Thebarum Cadmo fuerint adiumento...¹²

¹² „A milétoszi Anaximandrosz szerint a felmelegedett vízből és földből halak vagy halakhoz hasonló állatok keletkeztek; ezekben jöttek létre az emberek, és ezeken belül erősödtek a magzatok egészen ifjú korukig, amikor végül szétpukkadtak a burkok, és férfiak, valamint nők jöttek elő, akik már képesek voltak önmagukat táplálni. Empedoklész pedig a maga kiváló költeményében (...) valami ilyesfélével erősíti meg ezt: először az egyes végtagok kerültek napvilágra a mintegy «terhes» földből mindenfelé, azután egyesültek, s a tűz és a nedvesség keveredésével szilárd emberi alakot hoztak létre. (...) Ugyanez volt a tanítása a veliai Parmenidésznek is, aki mindazonáltal kissé eltért Empedoklész véleményétől. Az abdérai Démokritosz nézete szerint elsősorban vízből és sárból jöttek létre az emberek. Epikurosz sem vélekedik sokkal inkább másként. Ő ugyanis úgy hitte, hogy a fölmelegedett sárban először anyaméhszerű képződmények jöttek létre, melyek gyökereikkel a földhöz kapcsolódtak, és a belőlük sarjadt gyermekeket az önmagukból származó tejszerű folyadékkal táplálták. (...) Végül, ahogy a közhiedelem tartja, s miként arról a legtöbb eredetkutató tudósít, egyes népek, amelyek nem valamely külföldről érkezett törzsből eredeztetik magukat, az első embereket földből sarjadtaknak tartják, ahogy Attikában, Arkádiában, és Thesszáliában is, s ezeket nevezik földből származóknak. (...) a szabadon csapongó költői képzelőerő már odáig elment, hogy olyan dolgokat talál ki, melyeknek még a meghallgatása is nehezen elviselhető: így például az, hogy az emberiség történetének kezdetén, amikor már létrejöttek a népek és megalapították a városokat, az emberek különféle módon jöttek elő a föld méhéből; ahogy például Attikában mesélik: Erekhtheusz Vulcanus magjából született a földből, és Kolkhiszban vagy Boiótiában, sárkányfogak elvetéséből jöttek létre felfegyverzett harcosok, akik közül, miután egymást kölcsönösen legyilkolták, csak kevesen maradtak meg, és ezek Kadmosz segítségére voltak Thébai alapításában.” CENSORINUS: *A születésnap*. Attraktor, Máriabesnyő — Gödöllő 2005. 53–54. (FORISEK Péter ford.)

Jelen vizsgálódásunk szempontjából Empedoklés, Epikuros, Anaximandros és Démokritos nézetei tűnnek igazán érdekesnek.

Empedoklés egyes, az emberiség származására vonatkozó töredékei egyértelműen azt a gondolatot tükrözik, hogy a mindenkori ember közvetlenül a földből származik (vö. *Fragm.* 61–63 DK). Censorinus is „terhes földről” (*terra quasi praegnans*) beszél, amikor a szicíliai filozófus gondolatait összegzi (IV,8).

Empedoklés azt írja ugyanis, hogy a földből először testrészek sarjadtak, majd a Szeretet hatalmának növekedésével ezek kapcsolódtak össze az első, képtelenebbnél képtelenebb lényekké. Mikor a szeretet még erősebb lett, a még mindig meglehetősen furcsa felépítésű lények (például emberarcú bikák) már összeállva nőttek ki a földből. A fejlődés harmadik szakaszában a földből ezt követően kinőtt lények a *oulophyeis typoi*, vagyis a ’teljes (= tökéletes?) alakú formák’ meglehetősen nehezen definiálható kategóriájába tartoznak. Ezeket általában nem nélküli, vagy kétnemű lényeknek szokás tekinteni.

Ezek után következik az emberi faj, bár nem világos, hogy létrejöttéhez a *Lakomá*-ban olvasható androgyn-mítoszhoz hasonlóan az *oulophyeis typoi* különválására volt-e szükség, vagy ezeket valamilyen buroknak kell-e elképzelnünk, amelyeknek fel kellett repedniük, hogy az emberek előbújhassanak.¹³

Az is felmerül, hogy az emberek egy negyedik nemzedék tagjai, akik a teljes alakú lényekkel nincsenek közvetlen kapcsolatban.¹⁴ Az mindenesetre jól látható, hogy Empedoklés elképzelése szerint minden ember a földből született lények leszármazottja. Ezt az értelmezést egy Aetios-testimónium is alátámasztja (V 18, DK 31 A 75):

Empedoklés hote egennato to tón anthrópón genos ek tés gés, tosautén genesthai tó mékei tou chronou dia to bradyporein ton hélion tén hémeran, hoposé nyn estin hé dekaménos; proiontos de tou chronou tosautén genesthai tén hémeran, hoposé nyn estin hé heptaménos; dia touto kai ta dekaména kai ta heptaména, tés physeós tou kosmou houtó memeletékias, auxesthai en mia émera hé tiktetai [vykti] to brephos.

Mivel ismeretes, hogy a pogány filozófusok közül Epikurosnek legádázabb ellenefe Lactantius,¹⁵ akinek szintén van elképzelése az emberi faj spontán kialakulásáról, még hozzá olyan, amely közelebbről a földszülöttség képzetével rokonítható, az is elképzelhető, hogy e helyütt Lactantius burkoltan vele vitatkozik.

Epikuros elképzelése szerint ugyanis az első emberek anyaméhyszerű képződményekben növekedtek, amelyek, akár a növények, gyökerekkel kapcsolódtak a földhöz.

Azt, hogy Lactantius itt nem nevezi nevén a filozófust, sőt még más, az ő nevéhez fűződő elképzeléseit is mások neve alatt (Démokritos és Dikaiarchos) közöl,

¹³ Dennis O'BRIAN: *Empedocles' Cosmic Cycle. A Reconstruction from the Fragments and Secondary Sources*. Cambridge University Press, Cambridge 1969. 230.

¹⁴ O'BRIAN (13. jz.) 230–231

¹⁵ MASLOWSKI (10. jz.) 187–188.

Maslowski azzal magyarázza,¹⁶ hogy átfogó képet akart festeni a pogány filozófiai nézetekről, nem pedig ismét csak kedvenc vesszőparipáján lovagolni.

Ezenkívül úgy véli, hogy a szerző egyrészt pusztán azért emlegeti viszonylag gyakran éppen Epikurost, mert görögül nem tudván Lucretiuson keresztül csak az ő tanait ismerhette részletesebben, másrészt, mert az a hagyomány szerint a sztoikusok ellenfele volt, akiknek tanait Lactantius a kereszténységgel könnyen összeegyeztethetőnek tartotta.¹⁷

Maslowski azon felvetését alapul véve azonban, hogy a *Divinae institutiones* VII, 7,1–13 alapján Lactantius nem annyira Epikuros, mint inkább általában a materialista filozófusok ellenfelének tekintendő,¹⁸ a szerző nélkül idézett elképzelést, miszerint minden magától jött létre, úgy is tekinthetjük, mint ami egyszerre több gondolkodó feltevéseivel vitatkozik.

Már csak azért is, mert a szöveg részben ezekre is utal. Az a magyarázat, hogy a dolgok aprócska magok, mai szóval atomok összesűrűsödéséből jönnek létre (*minutis seminibus conglobatis*), Anaxagorastól vagy Démokritostól is származhat.

Ezek közül Démokritost megnevezi a szöveg, méghozzá éppen azzal az elképzeléssel kapcsolatban, hogy az emberek a *földből* önmaguktól, értelmes alkotó közreműködése nélkül jöttek volna létre.

Végül pedig Anaximandros, aki szerint az élet a naptól felmelegedett vízből és sárból keletkezett, az eleinte különösen sérülékeny emberek pedig kamaszkorukig halak belsejében fejlődtek, szintén a tévelygők közé számítható, már csak azért is, mert Lactantius egy másik művében, a *De opificio Dei*-ben, amelyben a tudatos isteni tervezés nyomait keresi az emberi test felépítésén, Epikurosszal is éppen azon az alapon vitatkozik, hogy az az elképzelés, mely szerint a világ kezdetén az ember annyira sérülékeny volt, hogy csak különböző burkok — ez esetben a földből kinőtt anyaméh — segítségével maradhatott életben, ellentmondana annak, hogy őt Isten bölcs megfontoltsággal, minden szempontból rendeltetésének megfelelőre tervezte. Anaximandros halaitól pedig Epikuroséihoz hasonló burkok lévén ugyanebből a megfontolásból idegenkedhetett Lactantius.

Ráadásul ezt az idegenkedést egy keresztény szerző esetében az még csak fokozhatta, hogy az az elgondolás, miszerint az ember sárból jött létre, kísértetiesen emlékeztet a Bibliában olvasható teremtéstörténetre. Ettől pedig csak még inkább eretnek dolognak tűnhet, ha egy pogány szerző azt állítja, hogy az ember a sárból mintegy teljesen véletlenül, mindenféle felsőbb lény akarata nélkül jött létre.

Eddigi fejtegetésemből tehát úgy tűnhet, hogy mivel Lactantius keresztény volt és megingathatatlanul hitt abban, hogy a világot Isten tudatos tervezés alapján irányítja, el sem tudta volna képzelni, hogy valami az élettelen anyagból, azon belül is a földből, ivaros nemzés nélkül, magától támadjon életre. Ez azonban nincs egészen így.

¹⁶ MASLOWSKI (10. jz.) 189.

¹⁷ MASLOWSKI (10. jz.) 191.

¹⁸ MASLOWSKI (10. jz.) 188.

Egyrészt a kereszténység világméretű elterjedését követő aranykor leírásában nála is megjelenik az a pogány aranykormítoszokból ismert gondolat, hogy a föld mindent magától megterem majd, amire az embereknek szüksége lehet.¹⁹

A keresztény Isten hatalmáról pedig így vélekedik:

Quid igitur sexu opus est femineo, cum Deus, qui est omnipotens, sine usu et opera feminae possit filios procreare? Nam si quibusdam minutis animalibus id praestitit ut sibi e foliis natos et suavibus herbis ore legant, cur existimet aliquis ipsum Deum nisi ex promixtione sexus alterius non posse generare? (*Div. inst.* I,8,7–8)²⁰

Ez a két szöveghely tehát arra példa, hogy bizonyos esetekben — mikor a kereszténység, illetve az egy Isten hatalma bizonyítható — önmagában az, hogy egyes dolgok nemzés nélkül vagy a földből születnek, egyáltalán nem ellenszenves gondolat Lactantiusnak.

Az isteni tervezés és a földszülöttség gondolata Szent Ágoston *De civitate Dei* című művének alábbi soraiban még szebben összekapcsolódik:

Et homines quidem multiplicato genere humano ad insulas inhabitandas navigio transire potuisse, quis ambigat? Sed quaestio est de omni genere bestiarum, quae sub cura hominum non sunt, neque sicuti ranae nascuntur ex terra, sed sola commixtione maris et feminae propagantur, sicut lupi atque huius modi cetera, quo modo post diluvium, quo ea, quae in arca non erant, cuncta deleta sunt, etiam in insulis esse potuerint, si reparata non sunt nisi ex his, quorum genera in utroque sexu arca servavit. Possunt quidem credi ad insulas natando transisse, sed proximas. Sunt autem quaedam tam longe positae a continentibus terris, ut ad eas nulla videatur natare potuisse bestiarum. Quod si homines eas captas secum advexerunt et eo modo ubi habitabant earum genera instituerunt venandi studio, fieri potuisse incredibile non est; quamvis iussu Dei sive permissu etiam opere angelorum negandum non sit potuisse transferri. Si vero terra exortae sunt secundum originem primam, quando dixit Deus: Producat terra animam vivam, multo clarius apparet non tam reparandorum animalium causa quam figurandarum variarum gentium propter Ecclesiae sacramentum in arca fuisse omnia genera, si in insulis, quo transire non possent, multa animalia terra produxit. (XVI,7)²¹

¹⁹ SWIFT (8. jz.) 154–155.

²⁰ „Tehát miért is van szükség az asszonyi nemre, ha az Isten, aki mindenható, anélkül képes fiaikat teremteni, hogy az asszony használata és szolgálatára szüksége lenne? Hiszen ha az aprócska állatoknak megadta, hogy a levelekről és az édes virágokról a szájukkal gyűjtsenek maguknak kicsinyeket, miért hinné bárki is, hogy maga az Úristen nem képes más módon létrehozni, csak a nemek keveredése révén?”

²¹ „És ki kételkedne abban, hogy az emberek is, mikor az emberiség száma megsokszorozódott, hajózás révén át tudtak jutni a szigetekre, hogy ott lakjanak? De a vadállatok mindenféle fajtájával kapcsolatban, akikről nem az ember gondoskodik, és nem is születnek a földből, mint a békák, hanem csupán a hím és a nőstény párosodása által szaporodnak, mint a farkasok és a többi hasonló élőlény, felmerül a kérdés, hogy az Özönvíz után, amely azokat, akik nem voltak a bárkában mind elpusztította még a szigetekre is, hogyan lehettek még a szigetekre is, ha nem támadhattak újra másképp, mint azokból, amelyeknek a fajtát mindkét nemük által megőrizte a bárka. Azt bizony lehet gondolni róluk, hogy úszva jutottak át a szigetekre, de csak a legközelebbiekre. Vannak azonban olyanok is, amelyek annyira távol fekszenek a szárazföldtől, hogy úgy látszik, semmilyen állat sem

Ágostonnak tehát, arra a kérdésre, hogy hogyan kerültek a vízözön után bizonyos állatfajok távoli szigetekre, az is lehetséges válasznak tűnik, hogy a *békákhoz hasonlóan* a föld szülte őket. Abból, hogy a nemzés nélkül született lényekre példaként a békákat hozza fel, melyeket a pogány hagyomány is föld szülötteknek, pontosabban iszapból születetteknek tekintett,²² látható, hogy a spontán létrejövételt a pogány hagyomány hatására tartja elfogadhatónak.²³ Éppen ezért különösen érdekes, ahogyan megkísérli ezt az egyértelműen nem keresztény hiedelmet új hite szempontjából is elfogadhatóvá tenni. Éppen ahhoz a kérdéshez tér ugyanis vissza, amely, mint láttuk, a pogány filozófusok elképzeléseivel kapcsolatban annyira zavarta Lactantiust: az isteni tervezés hiányához.

Mind az ő, mind pedig Lactantiusnak az aranykorra, illetve az Isten teremtő hatalmára vonatkozó fent említett nézetei kapcsán azt mondhatjuk tehát, hogy egy pogány műveltségű korai kereszténynek nem annyira az a zavaró, hogy bizonyos dolgok nemzés nélkül jönnek létre, akár a földből, hanem az, ha ezt valami átláthatatlan természeti erő, nem pedig az Úristen megfontolt értelme okozza.

Lactantius is, Ágoston is, akik bár új hitük miatt szembekerültek elődeik hiedelemvilágával, mégis alapvetően a pogány gondolkodásmódon nevelkedtek, végül, úgy látszik, legalább is az önmagától szülő föld kérdésével kapcsolatban megtalálják a módját, hogy egy látszólag a keresztény felfogásnak merőben ellentmondó kérdésben konszenzusra juttassák a két világfelfogást.

A filozófus Ágoston esetében, akinek eszmefuttatásával az apologéta Lactantiusnál kevésbé lehetett gyakorlati célja, még az is világosan látható, hogy ezt részben nem annyira a pogányok meggyőzése miatt, hanem talán azért is tették, hogy saját maguk számára legalább részben párhuzamosan elfogadhatóvá tegyék a régi és az új hiedelemvilágot.

képes oda úszva átkelni. Az nem elképzelhetetlen, hogy megeshetett, hogy ha az emberek őket foglyul ejtve magukkal vitték őket oda, és így, ahol ők laktak, ott vadászni akarván rájuk az állatfajtaikat is meghonosították, bár azt sem tagadhatjuk, hogy Isten parancsára vagy engedélyével angyalok is átszállíthatták őket. De ha a földből támadtak, ahogy az első létrejöttükkor, mikor azt mondta az Isten: Teremjen a föld élő lelket, az sokkal világosabbnak tűnik, hogy nem annyira az állatfajok fenntartása szempontjából, hanem azért, mert a különböző fajok minden neméről az Egyház tanítása szerint úgy kell tartanunk, hogy a bárkában voltak, ha azokon a szigeteken, ahová nem tudtak átkelni, sok állatot a föld hozott létre". (*A tanulmány szerzőjének saját fordítása.*)

²² Lásd MCCARTNEY (1. jz.) 108, n. 65.

²³ Elképzelhető, hogy Ágostonra közvetlenül egy ovidiusi hely hathatott, hiszen ő is azzal kapcsolatban veti fel a földből születés lehetőségét, hogy hogyan népesülhetett be a föld a vízözön után: *Met.* I,416–429. A költő elképzelése pedig esetleg Diodóros Sikeliótés-re (1,7) vezethető vissza.